

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Ι. ΚΥΡΤΑΤΑΣ

ΚΑΤΑΚΤΩΝΤΑΣ ΤΗΝ
ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

Ιστοριογραφικές διαδρομές

ῥα

εκδόσεις ΠΌΛΙΣ

Κατακτώντας την αρχαιότητα

93

μακέτα εξωφύλλου: Μαρία Τσουμαχίδου

σελιδοποίηση: Βασιλική Μπεκυρά

πρώτη έκδοση: Νοέμβριος 2002

δεύτερη έκδοση: Απρίλιος 2003

© 2002, Δημήτρης Ι. Κυρτάτας και εκδόσεις ΠΟΛΙΣ
Ομήρου 32, 106 72 Αθήνα, τηλ.: 210-36 43 382, fax: 210-36 36 501
e-mail: polis@ath.forthnet.gr

ISBN: 960-8132-81-9

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΕΙΣΑΓΩΓΗ: Το μέλλον της αρχαιότητας	13
1. Από τη σκοπιά της παγκόσμιας ιστορίας	27
2. Τα όρια της εκκλησιαστικής ιστορίας	61
3. Η κατάκτηση της αρχαίας ελληνικής ιστορίας από τον νέο ελληνισμό	91
4. Ιστορικές πηγές και θεωρητικά συμπεράσματα	133
5. Ιδεατοί τύποι και κοινωνικά φάσματα	149
6. Τα πολιτισμικά σύνορα των Ελλήνων	159
7. Ο ταξικός αγώνας στην αρχαιότητα	169
8. Η ανακάλυψη της ύστερης αρχαιότητας	189
9. Η μελέτη της αρχαιότητας: Ένας απολογισμός της εικοσαετίας: 1980-2000	209
ΕΠΙΜΕΤΡΟ: <i>Καθ' οδόν</i>	239
ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ	245
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ	315

8. Η ΑΝΑΚΑΛΥΨΗ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ*

82

1. Από τη σκοπιά του πολιτισμού

Όταν το 1971 πρωτοκυκλοφόρησε το βιβλίο του ιρλανδού ιστορικού Peter Brown *The World of Late Antiquity*, ήταν ήδη φανερό ότι άνοιγε καινούριους ιστοριογραφικούς ορίζοντες. Πρώτα από όλα κάλυπτε μια περίοδο που δεν ήταν ιδιαίτερος προσφιλής στους μελετητές. Ύστερα, που είναι και το σημαντικότερο, την κάλυπτε με έναν τρόπο ασυνήθιστο. Ο Μπράουν υπογραμμίζει εξ αρχής ότι στο βιβλίο αυτό ασχολείται με κοινωνικές και πολιτισμικές μεταβολές, όχι με την πολιτική ιστορία της περιόδου. Όπως μάλιστα καθιστούν φανερό οι χρονολογικοί του ορίζοντες, σχεδίασε το βιβλίο του περισσότερο για να ενώσει την αρχαιότητα με τον Μεσαίωνα, παρά για να τραβήξει διαχωριστικές γραμμές.

Παλαιότεροι μελετητές είχαν ήδη ονομάσει την περίοδο με την οποία ασχολείται ο Μπράουν «ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία».¹ Το σημείο καμπής ήταν, συνήθως, η άνοδος στον αυτοκρατορικό θρόνο του Διοκλητιανού, στο τέλος του τρίτου αιώνα, ή ο θάνατος του Θεοδοσίου Α΄, έναν αιώνα αργότερα, όταν η αυτοκρατορία διαιρέθηκε στο ανατολικό και δυτικό της τμήμα. Ο Μπράουν ξεκινά τη μελέτη του με τον Μάρκο Αυρήλιο, τον ύστερο δεύτερο αιώνα. Οι διαφορές στα σημεία εκκίνησης ωστόσο δεν έχουν μεγάλη σημασία. Το ενδιαφέρον είναι ότι η «ύστερη αρχαιότητα» του Μπράουν δεν είναι πια μια υποπερίοδος της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Είναι μια ιδιαίτερη εποχή, με τα δικά της προβλήματα και τους δικούς της ρυθμούς.

Οι πολιτικές εξελίξεις έπαιξαν, όπως παίζουν πάντα, το ρόλο τους. Ο Μπράουν επιμένει ωστόσο ότι η ύστερη αρχαιότητα ορίζεται, πάνω από όλα, σε επίπεδο πολιτισμού. Και επειδή ο πολιτισμός δεν παραμένει κλεισμένος ή εγκλωβισμένος μέσα σε αυστηρά γεωγραφικά σύνορα, η έρευνα του μελετητή οφείλει να υπερβεί τα όρια της αυτοκρατορίας, που κρατούσαν δέσμιους τους παλαιότερους ιστορικούς. Η ανακάλυψη της ύστερης αρχαιότητας θυμίζει έτσι κάπως την ανακάλυψη της «ελληνιστικής εποχής» από τον Ντρούζεν, ενάμιση περίπου αιώνα νωρίτερα.²

Ο Μπράουν δεν χάνει από τον ορίζοντά του τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Τον ενδιαφέρει όμως πολύ η συνάφειά της με τους γειτονικούς της λαούς και τους γειτονικούς πολιτισμούς. Όσα συντελούνταν στο εσωτερικό της τα συσχετίζει με αυτά που συντελούνταν τριγύρω της. Αναφορές στους εξωτερικούς εχθρούς της Ρώμης γίνονται βεβαίως από πολλούς μελετητές της ιστορίας της.³ Ο Μπράουν ωστόσο δεν αξιολογεί τα δεδομένα με τον παραδοσιακό τρόπο.

Οι περισσότεροι μελετητές ασχολούνται πιο πολύ με το Βορρά· εκεί από όπου εισέβαλαν οι κατακτητές της Δύσης. Ο Μπράουν στρέφεται κυρίως προς την Ανατολή· εκεί όπου το Βυζάντιο αντιμετώπισε με επιτυχία τους εχθρούς του. Η αντιστροφή αυτή έχει τη σημασία της. Συμπληρώνει και αναθεωρεί μια εικόνα που παρέμενε κάπως μονομερής. Διότι η ύστερη αρχαιότητα δεν είδε μόνο την πτώση της Ρώμης· είδε και την εξαφάνιση της Περσικής Αυτοκρατορίας. Δεν είδε μόνο την άνοδο του χριστιανισμού· είδε και την άνοδο του Ισλάμ. Στα ανατολικά σύνορα πολιτική και πολιτισμός συμπλέκονταν με τρόπο καθοριστικότερο από ό,τι στα βόρεια.

Αλλά και από τα όσα συντελούνταν στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας ο Μπράουν κάνει τις προσωπικές του επιλογές. Τον ενδιαφέρουν τα κοινωνικά σύνορα και ο κλονισμός τους. Υποδεικνύει ως κλειδί των εξελίξεων τις αυξανόμενες φορολογικές επιβαρύνσεις, με τις οποίες οι αυτοκράτορες επιχειρούσαν να αντιμετωπίσουν τους νέους κινδύνους. Οι αγροτικές μάζες, που καλούνταν να καταβάλουν το τίμημα των οικονομικών αναγκών, βρέθηκαν σε δυσχερή θέση. Το χειρότερο μάλιστα ήταν ότι μεγάλο μέρος των φόρων δεν έφτανε ποτέ στα κεντρικά ταμεία. Η ανακατανομή του πλούτου διεύρυνε το χάσμα που χώριζε τις ανώτερες από τις κατώτερες τάξεις. Αλλά και στο εσωτερικό των ανώτερων τάξεων, οι μεταβολές ήταν επίσης ουσιαστικές. Οι πλούσιοι γίνονταν πλουσιότεροι αλλά και λιγότε-

ροι. Την ίδια εποχή, πολλοί νέοι άνδρες που άρχισαν να στελεχώνουν τη διοίκηση προέρχονταν από τις επαρχίες. Η κοινωνική άνοδος περνούσε, πρωτίστως, μέσα από τις σχέσεις των υπηκόων με τον αυτοκράτορα. Οι κατώτερες τάξεις, από την πλευρά τους, στρέφονταν για προστασία προς τους πλουσίους των επαρχιών τους. Ο αυτοκράτορας είχε καταστεί για αυτούς πιο απόμακρος από ό,τι στο παρελθόν.

Οι κοινωνικές ανακατατάξεις συνέβαλαν αποφασιστικά στην αναμόρφωση του αρχαίου κόσμου. Πολυάριθμες μικρές πόλεις, που είχαν στηρίξει το οικονομικό, το διοικητικό και το πολιτισμικό οικοδόμημα της αυτοκρατορίας, άρχισαν να χάνουν τον παλιό τους ρόλο και τη ζωτικότητά τους. Ο (υψηλός) πολιτισμός δίνει την εντύπωση ότι μετακινήθηκε από τα αστικά κέντρα των πόλεων και την αγορά τους στα προάστια και τις επαύλεις των γαιοκτημόνων. Ταυτοχρόνως ο διοικητικός και στρατιωτικός έλεγχος των επαρχιών γινόταν δυσχερέστερος. Τα αρχαιολογικά τεκμήρια της περιόδου είναι αποκαλυπτικά.

2. Ο ρόλος της θρησκείας

Ο Μπράουν αναφέρεται στα περίπλοκα αυτά ζητήματα ακροθιγώς. Δείχνει, δεν αναλύει. Αποφαίνεται, δεν αποδεικνύει. Πίσω από τους ισχυρισμούς του βρίσκονται οι έρευνες πολλών μεγάλων ιστορικών της πρώτης μεταπολεμικής γενεάς. Όποιος θέλει να κατανοήσει τι ακριβώς έχει εντοπίσει η μεθοδική διερεύνηση των πηγών και η σκαπάνη των αρχαιολόγων είναι υποχρεωμένος να καταφύγει σε άλλες, ειδικότερες μελέτες. Πρόθεση του Μπράουν είναι να οικοδομήσει πάνω στα πορίσματα των προγενέστερων μελετητών μια νέα αντίληψη για το νόημα των εξελίξεων.

Το κύριο βάρος της παρουσίασής του πέφτει στη θρησκεία. Παρά τα όσα έχουν γραφτεί κατά καιρούς, ο εκχριστιανισμός της αυτοκρατορίας κρατάει ακόμα φυλαγμένα μυστικά.⁴ Ο Μπράουν αρνείται να αποδώσει μεγάλη σημασία στη θεολογική τομή που επέφερε η νέα θρησκεία. Αναζητά την καινοτομία του χριστιανισμού όχι τόσο στα δόγματα και την ηθική του όσο στον κοινωνικό και τον πολιτιστικό του ρόλο. Τον βλέπει να διεισδύει στο εσωτερικό των κοινωνικών ρωγμών της εποχής αλλά και να δη-

μιουργεί νέες ρωγμές. Στέκεται με προσοχή στο φαινόμενο του μοναχισμού. Προσπαθεί να δείξει ότι οι μοναχοί κατείχαν ξεχωριστή θέση στη διάδοση του χριστιανισμού. Τον προπαγάνδισαν στα χωριά και την ύπαιθρο, επικοινωνώντας με τμήματα του πληθυσμού στα οποία δεν έφτανε με ευκολία το ιερατείο των πόλεων. Οι μοναχοί συνέβαλαν, με τον τρόπο τους στην ανακατανομή των σχέσεων εξουσίας στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας. Στην ανακατανομή της εξουσίας συνέβαλαν άλλωστε αποφασιστικά και οι χριστιανοί επίσκοποι, καθώς τα πλέγματα κοινωνικών και πολιτικών σχέσεων άρχισαν να περνούν μέσα από χριστιανικούς θεσμούς.⁵

Ο Μπράουν έχει πολλά να πει για τους αποκλίνοντες δρόμους της Ανατολής και της Δύσης. Υπενθυμίζει, για παράδειγμα, ότι η κλασική παιδεία είχε πια παρακμάσει στον δυτικό κόσμο, όταν στο Βυζάντιο εξακολουθούσε να διδάσκεται και να εμπνέει. Το Βυζάντιο είχε εκχριστιανιστεί πλήρως, αλλά ο χριστιανισμός του είχε αφομοιώσει μεγάλο μέρος των ελληνικών γραμμάτων. Όλα αυτά είναι γνωστά. Εκείνο που δεν τονίζουν πάντα επαρκώς άλλοι μελετητές είναι ότι η δυναμική αυτή χριστιανική και ελληνική κληρονομιά δεν είχε το ίδιο βάρος σε όλα τα τμήματα του βυζαντινού κόσμου. Όταν οι Άραβες άρχισαν τις ραγδαίες κατακτήσεις τους, οι επαρχίες είχαν ήδη απομακρυνθεί από τον πολιτισμό της Κωνσταντινούπολης.

Η εμφάνιση και η εξάπλωση του Ισλάμ ήταν, σύμφωνα με τον Μπράουν, το τελευταίο και κρίσιμότερο επεισόδιο στη θρησκευτική ιστορία της ύστερης αρχαιότητας. Η πορεία των γεγονότων δείχνει ότι δεν ήταν ένα αποκλειστικώς θρησκευτικό επεισόδιο – ούτε μια απλή και μονοδιάστατη εξέλιξη. Το Ισλάμ έφερε αρχικώς τους Άραβες πλησιέστερα στον κόσμο της ύστερης αρχαιότητας. Οι πολεμικές αναμετρήσεις των Αράβων με το Βυζάντιο και τη Δύση δεν πρέπει να επισκιάσουν το γεγονός ότι το Ισλάμ διεύρυνε τους ορίζοντες του κλασικού πολιτισμού σε μια περιοχή που εξακολουθούσε να παραμένει έως τότε στο περιθώριο. Χάρη στο αραβικό Ισλάμ, η ύστερη αρχαιότητα (ως πολιτισμός) παρατάθηκε σε ένα μεγάλο τμήμα του μεσογειακού κόσμου, σε μια εποχή που στη Δύση είχε οριστικώς παρέλθει, ενώ στο Βυζάντιο πλήρως μετασχηματίζεται.

Η συρρίκνωση του Βυζαντίου από την επέλαση των Αράβων δεν πρέπει επίσης να επισκιάσει το γεγονός ότι ο μεγάλος ηττημένος ήταν η Περσία. Οι Πέρσες ήταν εκείνοι που έχασαν την ανεξαρτησία τους και τη θρησκεία τους – χωρίς ωστόσο να καθούν ολοσχερώς από την ιστορία. Το τέλος της

ύστερης αρχαιότητας ήρθε όταν την ηγεσία του μουσουλμανικού κόσμου ανέλαβαν εξισλαμισμένοι Πέρσες.

Μετά τη συγγραφή του βιβλίου *Ο κόσμος της ύστερης αρχαιότητας* ο Πήτερ Μπράουν επανήλθε εκτενέστερα και συστηματικότερα σε πολλά επιμέρους θέματα. Ιδιαίτέρως επιτυχής θεωρείται η συμβολή του στη μελέτη του μοναχισμού και της λατρείας των αγίων.⁶ Πιο πρόσφατα στράφηκε σε ζητήματα ερωτικού βίου και συναντήθηκε με τους προβληματισμούς του Μισέλ Φουκώ.⁷ Σε ένα νεότερο μεγάλο του βιβλίο εξετάζει την άνοδο του χριστιανισμού στη Δύση και παρακολουθεί την πορεία του προς το Βορρά όσο κανένας άλλος πριν από αυτόν.⁸ Ο κύκλος που άνοιξε με τη σχετικώς σύντομη εισαγωγή του 1971 δεν έχει ακόμα κλείσει. Φαίνεται ωστόσο ότι έφτασε η στιγμή για μια γενικότερη αποτίμηση της συμβολής της.⁹

Η μετάφραση του βιβλίου εμφανίστηκε αργοπορημένα στα ελληνικά γράμματα. Εάν είχε κυκλοφορήσει πριν από είκοσι χρόνια, θα είχε βοηθήσει στην υπέρβαση μιας καθυστέρησης που ακόμα ταλαιπωρεί τις αρχαιογνωστικές σπουδές. Όπως είναι γνωστό, η ρωμαϊκή περίοδος δεν ενδιαφέρει ιδιαίτερω τους Νεοέλληνες. Τα «ρωμαϊκά» θεωρούνται πάντα υποδεέστερα από τα «ελληνικά», και η «ρωμαιοκρατία» θεωρείται μια παρένθεση στην ελληνική ιστορία. Η ύστερη αρχαιότητα επιτρέπει στους μελετητές να ξεφύγουν από τις προκαταλήψεις αυτές. Στο εσωτερικό της κάθε λαός και κάθε πολιτισμός μπορεί να εξεταστεί αυτοτελώς, στο ευρύτερο του πλαίσιο.¹⁰ Η εξουσία των Ρωμαίων παύει να αποτελεί τη μοναδική αναφορά και τον μοναδικό καθοριστικό παράγοντα για την ιστορία των Ελλήνων. Η ύστερη αρχαιότητα είναι, σε μεγάλο βαθμό, ύστερη ελληνική αρχαιότητα.¹¹

Η ελληνική μετάφραση ήρθε ωστόσο ακριβώς την κατάλληλη στιγμή που ο διάλογος γύρω από την ύστερη αρχαιότητα βρίσκεται στο απόγειό του. Ωριμότερος και πλουσιότερος τώρα, ο διάλογος αυτός υπόσχεται νέα σημαντικά βήματα, νέα αντικείμενα έρευνας και νέες προσεγγίσεις.¹²

3. Τα δομικά υλικά της ύστερης αρχαιότητας

Το 1978 ο Πήτερ Μπράουν επανήλθε στο προσφιές του θέμα με το βιβλίο του *The Making of Late Antiquity*. Στο νεότερο αυτό έργο δεν ασχολείται τό-

σο πολύ με τη «δημιουργία» της ύστερης αρχαιότητας, όπως θέλει η ελληνική μετάφραση του τίτλου του, όσο με την «κατασκευή» της – τον τρόπο με τον οποίο ήταν «φτιαγμένη». Αυτή τη φορά δεν προσπάθησε να εμπλουτίσει την αρχική εικόνα αλλά να την απογυμνώσει. Η πρώτη εκδοχή θύμιζε περισσότερο (μαυρόασπρη) πανοραμική φωτογραφία· η δεύτερη μοιάζει περισσότερο με ακτινογραφία. Περιορίζεται σχεδόν αποκλειστικώς στην κρίσιμη εποχή που αρχίζει λίγο πριν και τελειώνει λίγο μετά τον τρίτο αιώνα και ανιχνεύει τους βασικούς συνεκτικούς ιστούς της κοινωνίας.

Η επιλογή της χρονικής περιόδου είναι απολύτως δικαιολογημένη. Ο κόσμος που αναδύεται μετά τον Μεγάλο Κωνσταντίνο είναι εμφανώς πολύ διαφορετικός από εκείνον που είχε αναλάβει να διοικήσει ο αυτοκράτορας Μάρκος Αυρήλιος. Η θρησκευτική μετάβαση από τις διάφορες εκδοχές «παγανισμού» στο χριστιανισμό είναι προφανής. Εξίσου χαρακτηριστικές είναι οι διοικητικές και στρατιωτικές μεταρρυθμίσεις που ξεκίνησαν με τον Διοκλήτιανό. Μεγάλη εντύπωση προκαλούν ακόμα οι αλλαγές που συντελέστηκαν στα αστικά συγκροτήματα. Ολόκληρο τον τρίτο αιώνα η οικοδομική δραστηριότητα συρρικνώθηκε ή διακόπηκε. Όταν άρχισε και πάλι να αποκαθίσταται έναν αιώνα αργότερα, αφορούσε, σχεδόν αποκλειστικώς, την αυτοκρατορική πρωτεύουσα. Οι μεγάλες επαρχιακές μητροπόλεις δεν επρόκειτο να αποκτήσουν ξανά ούτε μέρος από το παλαιότερο μεγαλείο τους.

Η αυτοκρατορία, όπως γνώριζαν όλοι καλά, από τον αυτοκράτορα έως το χωρικό της Αιγύπτου, αντιμετώπιζε οικονομικά προβλήματα. Ο πληθωρισμός κινδύνευε να ξεφύγει από κάθε έλεγχο. Οι φόροι είχαν φτάσει τα ανώτατα επιτρεπτά όρια. Το εργατικό δυναμικό ήταν ολοφάνερα ανεπαρκές. Οι τοπικές άρχουσες τάξεις έδειχναν αποπτωχευμένες και δυστυχείς.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι κάτι σημαντικό συνέβη τον τρίτο αιώνα. Οι μελετητές έχουν αναζητήσει τις ρίζες του κακού σε πολλούς παράγοντες. Καθοριστικότερος μοιάζει ο στρατιωτικός, καθώς η αυτοκρατορία αντιμετώπιζε εκείνη την εποχή τις επιδρομές των βορείων και ανατολικών της γειτόνων. Στην προσπάθειά της να καταστήσει το στρατό αποτελεσματικότερο, έθετε σε δοκιμασία τις αντοχές της οικονομίας.

Ο Πήτερ Μπράουν δεν απορρίπτει την καθιερωμένη αυτή εικόνα και δεν αμφισβητεί το ρόλο του οικονομικού παράγοντα. Με τη δική του ματιά ωστόσο οδηγεί σε μια πιο περίτεχνη σύνθεση. Αντί να περιορισθεί στη δια-

πιστωμένη κοινωνική και οικονομική πόλωση, αναζητά περισσότερο τις διεργασίες στο εσωτερικό των διαφόρων κοινωνικών τάξεων. Εκεί που άλλοι μελετητές διαπιστώνουν γενικό οικονομικό μαρασμό και παρακμή, αυτός ανιχνεύει τις διαδικασίες αναδιανομής του πλούτου και αναδιάταξης των κοινωνικών δυνάμεων. Οι τοπικές άρχουσες τάξεις μπορεί να αντιμετωπίζουν προβλήματα, πολλά μέλη τους ωστόσο ήταν σε θέση όχι μόνο να αντεπεξέλθουν αλλά και να αναπτύξουν νέες μορφές κοινωνικής συμμετοχής. Στον αγροτικό πάλι κόσμο, ο Μπράουν, πέρα από φτώχεια, εντοπίζει και συσσωρευμένο πλούτο. Με δυο λόγια αρνείται να δεχτεί την εικόνα της γενικής κρίσης ως βάση για την ερμηνεία όλων των σημαντικών εξελίξεων.

Το κύριο χαρακτηριστικό της ύστερης αρχαιότητας, σύμφωνα με τον Μπράουν, δεν ήταν η πίεση στα σύνορα και τα αυξημένα έξοδα της διοίκησης. Μια κοινωνία επινοεί πολλούς τρόπους για να αντιμετωπίσει τους εξωτερικούς της εχθρούς και τα οικονομικά της προβλήματα. Αυτό που δίνει την εντύπωση μιας βαθιάς και γενικευμένης κρίσης κατά τη διάρκεια του τρίτου αιώνα είναι η ριζική αναδιοργάνωση των προγενέστερων πρακτικών που εξασφάλιζαν στην κοινωνία τη συνοχή της. Εκεί που οι παλαιότεροι μελετητές έβλεπαν απραξία και δυσπραγία, αυτός βλέπει να αναδεικνύονται κοινωνικές δραστηριότητες, που δεν καθίστανται εύκολα ορατές με τα ευρήματα της αρχαιολογικής σκαπάνης. Η αναδιοργάνωση αυτή της κοινωνικής ζωής επεκτεινόταν και στις αντιλήψεις για το «ιερό».

Οι θρησκευτικές εξελίξεις της εποχής είναι αναμφιβόλως το θέμα που ενδιαφέρει περισσότερο τον Μπράουν και το θέμα το οποίο εξετάζει με τη μεγαλύτερη πρωτοτυπία. Η κυρίαρχη άποψη θέλει την κοινωνία του τρίτου αιώνα να βυθίζεται στην πρόληψη, να χάνει την εμπιστοσύνη στις πνευματικές της δυνάμεις και να αγωνιά για το παρόν και το μέλλον της.¹³ Η στροφή προς το χριστιανισμό εμφανίζεται έτσι ως μετάβαση από την αμφιβολία στην πίστη, από τη δεισιδαιμονία στην έλλογη θεολογία. Ο χριστιανισμός, σύμφωνα με την εικόνα που προώθησαν οι μορφωμένοι προπαγανδιστές του, ήρθε να καλύψει ένα μεγάλο κενό.

Οι συλλογισμοί αυτοί αφήνουν τον Μπράουν αδιάφορο έως εχθρικό. Οι προλήψεις και η δεισιδαιμονία, έχει υποστηρίξει αλλού, δεν ήταν άλλωστε προνόμιο των κατώτερων τάξεων, και ο χριστιανισμός δεν ήταν ένας μονόδρομος προς την έλλογη θεολογία.¹⁴ Στην ακτινογραφία του, η δογματική διαμάχη χριστιανισμού και παγανισμού έχει σχεδόν εξαφανιστεί. Οι νέ-

ες αντιλήψεις για το ιερό διαπερνούσαν τόσο τις παλαιές όσο και τις νέες θρησκείες. Η δύναμη του χριστιανισμού οφειλόταν, ενδεχομένως, στην προσαρμοστικότητα του, αλλά τα αιτήματα της εποχής δεν αφορούσαν ιδιαίτερώς τη θεολογία ή την ηθική του.

Αν οι αντιλήψεις για το ιερό μπορούν να χαρακτηριστούν νέες, τότε, σύμφωνα με τον Μπράουν, ήταν νέες με μια πολύ ειδική σημασία. Κατά τη γνώμη του, κανένα από τα συστατικά τους δεν ήταν ακριβώς καινούριο. Ο μεσογειακός πολιτισμός είχε απλώς αποκτήσει μια κοινή θρησκευτική γλώσσα, η οποία επέτρεπε την επικοινωνία, το διάλογο αλλά και την αναγέννηση. Κατά τη διάρκεια του τρίτου αιώνα δεν έχουμε τόσο πολύ εισβολή θρησκευτικών ιδεών από το εξωτερικό της αυτοκρατορίας, όσο αναδιτάταξη συστατικών που προϋπήρχαν από παλαιά στο εσωτερικό της. Ο μελετητής οφείλει να αντιληφθεί ότι το λεξιλόγιο της κοινής θρησκευτικής εμπειρίας, με το οποίο εκφράστηκαν οι καινοτομίες της εποχής, ήταν, κατά κάποιον τρόπο, δεδομένο. Έτσι ο Μπράουν δεν κάνει λόγο ούτε για θρησκευτική σύγκρουση ούτε για μεγάλες τομές. Προσπαθεί να ακούσει τις νέες συνθέσεις που βασιζόνταν σε γνωστό και οικείο υλικό.

4. Ένα νέο ύφος για τη θρησκευτική εμπειρία

Αυτό που ακουγόταν συχνότερα ήταν ένα χαρακτηριστικό μοτίβο. Νιώθοντας την ανάγκη διαμεσολάβησης μεταξύ επίγειου κόσμου και θείων δυνάμεων, πολλοί άνθρωποι την επιζητούσαν σε όλους τους τόνους. Σε προγενέστερες περιόδους οι κάτοικοι της αυτοκρατορίας είχαν μάθει να δείχνουν τη θεοσέβειά τους με αμεσότερο τρόπο. Οι διαμεσολαβητές, που ονομάζονταν συχνά προφήτες, δεν ήταν ούτε τόσο απαραίτητοι ούτε τόσο αναγνωτικάστατοι όσο έγιναν κατά τη διάρκεια του τρίτου αιώνα. Στην ύστερη αρχαιότητα εμφανίζονται, με μεγάλη πυκνότητα, οι λεγόμενοι θείοι άνδρες.¹⁵ Η κοινωνία τους αναζητούσε, τους χρησιμοποιούσε και τους ήλεγχε. Έχουμε την τάση να προσέχουμε περισσότερο τους χριστιανούς μάρτυρες, τους αγίους, τους ιερείς και τους ασκητές. Αλλά θα πρέπει να σταθούμε επίσης στους θείους άνδρες του παγανισμού, αυτούς που μπορούσαν να εκφράζουν τις ανησυχίες και τις έγνοιες των συμπολιτών τους.

Μια από τις πλέον ενδιαφέρουσες συγκρούσεις στη θρησκευτική σφαίρα ήταν μεταξύ θείου ανδρός και μάγου, μεταξύ του ανθρώπου που είχε οικειότητα με το θείο και του ανθρώπου που προσπαθούσε να πειθαναγκάσει το θείο και να το χρησιμοποιήσει για ίδιον όφελος. Στη σύγκρουση αυτή ωστόσο δεν αναμετρήθηκαν τόσο πολύ οι εθνικοί με τους χριστιανούς. Αναμετρήθηκαν πολύ περισσότερο οι εθνικοί μεταξύ τους και οι χριστιανοί μεταξύ τους. Η κοινωνία της ύστερης αρχαιότητας υποχρεώθηκε να αναπτύξει αμυντικούς μηχανισμούς και μηχανισμούς ελέγχου των ιερών της προσώπων, δίνοντας έτσι την εντύπωση ότι ήταν περισσότερο δεισιδαίμων από ό,τι προγενέστερες εποχές.

Η θρησκευτική αυτή διαμεσολάβηση μεταξύ ανθρώπινου και θείου κόσμου, στην οποία επιμένει ο Μπράουν, σχετίζεται με άλλες μορφές διαμεσολάβησης, καθαρώς κοινωνικές. Εκτός από τους θείους άνδρες, η κοινωνία είχε ανάγκη και από επίγειους προστάτες – ανθρώπους αρκετά ισχυρούς, στους οποίους μπορούσε να βασίζεται. Ο θεσμός της πατρωνίας εμφανίστηκε μαζί με τους αγίους και συνέβαλε εξίσου στη διαμόρφωση δομών και δεσμών συνοχής.

Η κοινωνία της ύστερης αρχαιότητας ήταν ασφαλώς διαφορετική από την προγενέστερη. Αλλά ο Μπράουν επιμένει ότι αυτό που άλλαξε δεν ήταν τα δομικά στοιχεία με τα οποία ήταν κατασκευασμένη. Αυτό που τροποποιήθηκε ήταν το «ύφος». Η λέξη αυτή μπορεί να ηχεί πολύ ήπια για να περιγράψει τόσο σοβαρά θέματα. Στο λεξιλόγιο του Μπράουν ωστόσο αποκτά μεγάλο βάρος. Στο ύφος που κυριάρχησε κατά τη διάρκεια του τρίτου αιώνα, διαπιστώνει περισσότερο στοιχεία φιλοδοξίας και λιγότερο ανασφάλειας ή αγωνίας. Η κοινωνία διεκδικούσε μεγαλύτερη επαφή και μεγαλύτερη οικειότητα με το θείο, η σταθερή παρουσία του οποίου ήταν, έτσι κι αλλιώς, δεδομένη σε ολόκληρη την αρχαιότητα. Τον τρίτο αιώνα δεν απελευθερώθηκαν οι φόβοι των ανθρώπων απέναντι στις θείκες δυνάμεις. Απελευθερώθηκαν οι φιλοδοξίες τους να επικοινωνήσουν μαζί τους.

Οι απελευθερωμένες φιλοδοξίες αυτών που μπορούσαν να τις εκδηλώσουν μετασχημάτισαν και τις σχέσεις εξουσίας. Η ίδια η αυτοκρατορική διοίκηση αναγκάστηκε να προσαρμοστεί. Μεταξύ άλλων, αναγκάστηκε να αναγνωρίσει τον ενισχυμένο ρόλο των ιδιωτικών πρωτοβουλιών – δηλαδή τον ιδιαίτερο ρόλο ιδιωτών. Η αποτυχία του Ιουλιανού, κατά τον Μπράουν, δεν ήταν θρίαμβος του χριστιανισμού. Ο τελευταίος παγανιστής αυτοκρά-

τορας απέτυχε διότι δεν αντιλήφθηκε τον αναμορφωμένο τρόπο άσκησης της εξουσίας. Θέλησε να επαναφέρει τη θρησκευτική λατρεία σε ένα σημείο το οποίο είχε οριστικώς ξεπεραστεί.¹⁶ Ο χριστιανισμός επικράτησε επειδή μπόρεσε να προσαρμοστεί καλύτερα στο ύφος της θρησκευτικής εμπειρίας που ήταν κατάλληλο για την εποχή. Η ιδιαίτερη εκδοχή θείου ανδρός που διέθετε ήταν ο «φίλος του Θεού», ο «άνθρωπος του Θεού». Με τους μάρτυρες, και πολύ περισσότερο με τους ασκητές και τους μοναχούς, ο χριστιανισμός έπαιξε τον διαμεσολαβητικό ρόλο που ανέλαβε μεταξύ ανθρώπινης και θείκης σφαιράς.

Το νέο ύφος που κυριάρχησε διαμόρφωσε, τελικώς, και μια νέα κοινή γλώσσα της θρησκευτικής εμπειρίας. Οι άνθρωποι έμαθαν να διεκδικούν περισσότερο από το Θεό και απέδωσαν, για το λόγο αυτό, μεγαλύτερη εξουσία σε αυτούς που ήταν σε θέση να εκφράζουν και να μεταβιβάζουν τα αιτήματά τους. Για αυτό και οι μοναχοί της Αιγύπτου διαδραμάτισαν, όχι βεβαίως σημαντικότερο ρόλο από τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο (όπως το θέλει η ελληνική μετάφραση) αλλά πάντως ρόλο μεγαλύτερης διάρκειας. Η εκδοχή του θείου ανδρός που εκπροσωπούσαν, με τις απελευθερωμένες της φιλοδοξίες, είχε έρθει στον μεσογειακό κόσμο για να παραμείνει.

5. Η ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία

Με τις αλλαγές που επέφερε ο Μπράουν στις ιστορικές σπουδές της περιόδου δημιουργήθηκε η ανάγκη για τη συγγραφή νέων εγχειριδίων, παραδοσιακότερου τύπου. Η προσέγγιση του Μπράουν ανοίγει διαρκώς ζητήματα και θέτει ερωτήματα. Ένα εγχειρίδιο οφείλει να δίνει περισσότερες απαντήσεις. Με πρόθεση να δώσει απαντήσεις και να καταγράψει τα δεδομένα και τα βασικά πορίσματα της έρευνας συντάχτηκε το βιβλίο της Averil Cameron *The Later Roman Empire*. Ο χαρακτήρας του προκύπτει άλλωστε και από την ένταξή του σε μια δημοφιλή σειρά, με θέμα την «Ιστορία του αρχαίου κόσμου», της οποίας αποτελεί τον τελευταίο τόμο – τελευταίο από άποψη θεματική αλλά και λόγω του χρόνου συγγραφής του.¹⁷

Ο όρος «ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία» δεν είναι καινούριος. Τον χρησιμοποίησε ήδη στο τέλος του 19ου αιώνα ο μεγάλος ιστορικός John Bury

(1861-1927) και από τότε καθιερώθηκε, σταδιακά, σε διάφορες γλώσσες.¹⁸ Δεν υπήρξε ωστόσο γενική συμφωνία ως προς το περιεχόμενό του. Ακόμα και εκείνοι που τον αποδέχτηκαν δεν είχαν την ίδια γνώμη μεταξύ τους ούτε καν γύρω από το χρονικό του εύρος. Η ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, όπως την πρωτοσυνέλαβε ο Μπιούρι, κάλυπτε την περίοδο από το θάνατο του αυτοκράτορα Θεοδόσιου του Μεγάλου το 395 (στιγμή κατά την οποία η ενιαία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία χωρίστηκε σε ανατολικό και δυτικό τμήμα) έως το θάνατο της αυτοκράτειρας Ειρήνης το 802. Στο μεταγενέστερο έργο του με τον ίδιο τίτλο, ο Μπιούρι περιορίστηκε σε μια πολύ μικρότερη περίοδο, φθάνοντας μόλις έως το θάνατο του Ιουστινιανού το 565.¹⁹

Μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο ο Α. Η. Μ. Jones (1904-1970), στο βιβλίο που τον καθιέρωσε ως έναν από τους σημαντικότερους ιστορικούς της εποχής μας, επέλεξε να αρχίσει τη μελέτη της ύστερης Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας από τον αυτοκράτορα Διοκλητιανό το 284 και τις διοικητικές του μεταρρυθμίσεις. Την περίοδο αυτή ο Τζόουνς την είδε να φθάνει, συμβατικά, ως το θάνατο του αυτοκράτορα Μαυρίκιου το 602, τη στιγμή δηλαδή που άρχιζαν οι κατακλυσμιαίες αλλαγές στα ανατολικά σύνορα της αυτοκρατορίας.²⁰

Ανάμεσα στην παράδοση του Μπιούρι και του Τζόουνς δεν υπάρχει μόνον ασυμφωνία γύρω από τα χρονικά όρια της ύστερης Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Στην πρώτη εκδοχή έχουμε περισσότερες πληροφορίες για την πολιτική και στρατιωτική πλευρά της ιστορίας· στη δεύτερη, σχεδόν αποκλειστικά, συμπεράσματα για την κοινωνική, οικονομική και διοικητική κατάσταση της αυτοκρατορίας. Κατά συνέπεια, με διαφορετικό τρόπο γίνεται τόσο η αξιοποίηση όσο και η αξιολόγηση των πηγών από τους δύο ιστορικούς.

Μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ωστόσο μια άλλη διαπίστωση που διαφοροποιεί τις προσεγγίσεις των δύο ιστορικών. Χωρίς να υπογραμμίζει με έμφαση την ιδιαιτερότητα της περιόδου, ο Τζόουνς θεωρεί πως με τον Διοκλητιανό ξεκίνησε μια νέα εποχή, η οποία προσκαλεί τον ιστορικό να τη διερευνήσει αυτοτελώς. Ο Μπιούρι, αντιθέτως, βρίσκεται πλησιέστερα στην παράδοση του Γίββωνα, του μεγάλου ιστορικού της εποχής του Διαφωτισμού. (Μια από τις σημαντικότερες συμβολές του στην ιστορική επιστήμη ήταν άλλωστε η έκδοση της ιστορίας του Γίββωνα με έναν τρόπο που είχε παραμείνει αναντικατάστατος έως πρόσφατα.²¹) Η ιστορία του Γίββωνα αρχίζει με τους Αντωνίνους και καταλήγει στην κατάληψη της Κωνσταντι-

νούπολης από τους Οθωμανούς το 1453. Είναι δηλαδή μια συνεχής ιστορία, πολύ μακράς διάρκειας. Με την ίδια λογική, στα έργα του Μπιούρου περιλαμβάνονται εκτενείς επεξεργασίες τόσο της περιόδου πριν από την ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία όσο και μετά από αυτήν.²² Οι διαχωριστικές γραμμές υπηρετούν περισσότερο πρακτικούς σκοπούς παρά πραγματικές ανάγκες ιστορικής μεθοδολογίας.

Η Κάμερον, όπως ο Τζόουνς, ξεκίνησε την ιστορία της με τον Διοκλητιανό και έφθασε στον Μαυρίκιο. Οργάνωσε ωστόσο το υλικό της σε δύο ξεχωριστά βιβλία. Στην *Ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία* σταμάτησε στην εποχή που ο Ονώριος και ο Αρκάδιος μοιράστηκαν μεταξύ τους το δυτικό και το ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας – το σημείο δηλαδή από το οποίο ξεκινούσε το βιβλίο του Μπιούρου με τον ίδιο τίτλο. Στον τόμο αυτό παρουσιάζει όλα τα βασικά πολιτικά δεδομένα και περιλαμβάνει ένα ειδικό κεφάλαιο για τις στρατιωτικές υποθέσεις και τους πολέμους με τους βαρβάρους. Ασχολείται όμως εξίσου με τα οικονομικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά της περιόδου, στα οποία αφιερώνει επίσης ένα ξεχωριστό κεφάλαιο. Το κύριο βάρος πάντως το ρίχνει σε ζητήματα πολιτισμού και θρησκείας. Στον δεύτερο τόμο, που τον ονομάζει *The Mediterranean World in Late Antiquity (A.D. 395-600)*, συνέχισε την αφήγηση καλύπτοντας τους δύο επόμενους αιώνες.²³

Σε ζητήματα οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης, η Κάμερον βρίσκει στον Τζόουνς μια στέρεη βάση. Την απασχολούν ωστόσο περισσότερο ο πολιτισμός και η θρησκεία. Στην οπτική της δεν έχει βεβαίως θέση η έννοια της παρακμής που εισήγαγε ο Γίββων – μια έννοια έτσι κι αλλιώς προβληματική, αφού, σύμφωνα με τον Γίββωνα, διήρκεσε περισσότερο από χίλια χρόνια. Ειδικότερα τη θρησκεία η Κάμερον την αντιμετωπίζει από μια σκοπιά που δεν θυμίζει καθόλου τον αυστηρό ορθολογισμό των διαφωτιστών. Αν ο Γίββων έβλεπε στο χριστιανισμό την αιτία της παρακμής, η Κάμερον βλέπει στη διάδοσή του περισσότερο ένα σύμπτωμα. Οι επιρροές του Πήτερ Μπράουν είναι ολοφάνερές.

Ένα ξεχωριστό κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στις σχέσεις εκκλησίας και κράτους, μολονότι ζητήματα πολιτισμού και θρησκείας ανακύπτουν διαρκώς στο βιβλίο. Ακόμα και τους πολέμους των Ρωμαίων με τους εξωτερικούς τους εχθρούς η Κάμερον τους συνεξετάζει, συχνά, μέσα από το θρησκευτικό τους πρίσμα. Η ύστερη αυτοκρατορία της δεν είδε μόνον αλλαγές στα σύνορα και την οικονομία. Είδε επίσης ουσιώδεις μεταβολές στον

τρόπο με τον οποίο οι πληθυσμοί της υποδέχτηκαν και βίωσαν όσα συντελούνταν στην πολιτική και την οικονομία.

Στο υψηλό επίπεδο της θεολογικής επεξεργασίας, η Κάμερον προτείνει ως πλέον χαρακτηριστικό έργο της περιόδου το σύγγραμμα του Αυγουστίνου *Η πολιτεία του Θεού*.²⁴ Για τέσσερις περίπου αιώνες οι χριστιανοί είχαν στηρίξει την επιχειρηματολογία τους στη Θεία Πρόνοια, την οποία έβλεπαν να προωθεί, ταυτοχρόνως, την εδραίωση της αυτοκρατορίας και την εξάπλωση του χριστιανισμού. Στις αρχές του πέμπτου αιώνα ωστόσο, σε μια εποχή που οι παραδοσιακές λατρείες είχαν τεθεί εκτός νόμου, η Ρώμη έπεφτε στα χέρια των Βησιγόθων, ενώ οι Βάνδαλοι κυριεύαν την Αφρική. Αντί για θείκη εύνοια, οι εκχριστιανισμένοι λαοί έβλεπαν τη Θεία Πρόνοια να τους εγκαταλείπει. Οι συγκλονιστικές αυτές εξελίξεις απαιτούσαν από τους χριστιανούς μια νέα πολιτική θεωρία, ικανή να ερμηνεύσει τον κόσμο και να δώσει νόημα στη θείκη βούληση. Ο Αυγουστίνος ήταν ένας από εκείνους που εισηγήθηκαν τη νέα αυτή θεωρία. Με τα επιχειρήματα που επεξεργάστηκε, συνέβαλε στη διαμόρφωση των όρων εκείνων που άνοιξαν το δρόμο για τον θρησκευόμενο Μεσαίωνα.

Η Κάμερον δεν αφήνει να χαθούν από το οπτικό της πεδίο οι οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις. Προβληματίζεται γύρω από τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς της περιόδου και τις αυξανόμενες οικονομικές ανάγκες μιας σύνθετης αυτοκρατορίας, που είχε από καιρό σταματήσει να επεκτείνεται. Αλλά και αυτά τα ζητήματα τα βλέπει μέσα από τη διαπλοκή τους με τις θρησκευτικές εξελίξεις. Όπως σημειώνει στην κατακλείδα του βιβλίου της, ο Κωνσταντίνος είχε δημιουργήσει, άθελά του, μια Εκκλησία που θα αντιμαχόταν για αιώνες την πολιτική εξουσία. Εκτός των άλλων, η Εκκλησία αυτή απορροφούσε μεγάλο μέρος των οικονομικών πόρων της αυτοκρατορίας, που ήδη συρρικνώνονταν επικίνδυνα.²⁵

Η ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία της Άβεριλ Κάμερον είναι μια πρώτη τάξεως εισαγωγή στον τρόπο με τον οποίο οι ιστορικοί μελετούν σήμερα το τέλος της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας ως τέλος του αρχαίου κόσμου. Βασίζεται σε προσεγγίσεις που έχουν ήδη υποστεί επαρκή επεξεργασία και επιτυγχάνει έτσι να δώσει, για πρώτη ίσως φορά, μια συνολική και περιεκτική εικόνα του κόσμου που περιγράφει. Και το κυριότερο, είναι συνοπτική και εύληπτη, όπως πρέπει να είναι κάθε καλό εγχειρίδιο.

Η μετάφραση του βιβλίου στα ελληνικά είναι ιδιαίτερος καλοδεχούμε-

νη. Οι συζητήσεις γύρω από τον Γίββωνα άνοιξαν και έκλεισαν, για εθνικούς λόγους, πριν από το τέλος του 19ου αιώνα. Τα σχετικά έργα του Μπιούρου και του Τζόουνς παραμένουν, έως σήμερα, αμετάφραστα. Η εθνική ιστοριογραφική κληρονομιά θέλει ακόμα το Βυζάντιο να αρχίζει με τον Μεγάλο Κωνσταντίνο, κατατάσσοντας έτσι την πρώιμη και την ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία σε δύο διαφορετικούς κόσμους, μολοντί και οι δύο εξακολουθούσαν να βρίσκονται στα χέρια ρωμαίων αυτοκρατόρων.

Είναι ευτύχημα ότι *Η ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία* γράφτηκε από μια διαπρεπή βυζαντινολόγο και όχι από έναν ιστορικό της αρχαιότητας. Η κατάταξη της περιόδου που εξετάζει στην αρχαιότητα δεν θα έπρεπε να αποτελέσει αντικείμενο αντιδικίας μεταξύ των ιστορικών της αρχαιότητας και του Βυζαντίου, αλλά πεδίο συνεργασίας και εποικοδομητικής ανταλλαγής απόψεων.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ: Η ΥΣΤΕΡΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΣΤΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΙΔΕΙΑ²⁶

1. Επιλογές και παραλείψεις

Η ύστερη αρχαιότητα δεν κατέχει σημαντική θέση στη νεοελληνική παιδεία. Παρά τη θρυλούμενη αρχαιολατρία τους, οι Νεοέλληνες είναι ενήμεροι για λιγοστά μόνο πολιτικά γεγονότα και για λιγοστά επίσης πνευματικά και καλλιτεχνικά επιτεύγματα του αρχαίου ελληνικού κόσμου. Οι αναφορές στην πολιτική ιστορία της αρχαίας Ελλάδας περιστρέφονται γύρω από τρία κυρίως επεισόδια, όλα πολεμικά: τους Περσικούς πολέμους, τον Πελοποννησιακό πόλεμο και την εκστρατεία του Αλεξάνδρου. Από το πλήθος των πνευματικών μορφών διαχωρίζονται, σχεδόν μονίμως, ελάχιστοι φιλόσοφοι, ποιητές, ιστορικοί και ρήτορες, οι περισσότεροι από τους οποίους έζησαν την εποχή της αθηναϊκής δημοκρατίας. Και από τα υλικά κατάλοιπα, ο Παρθενώνας και, πιο πρόσφατα, οι μακεδονικοί βασιλικοί τάφοι μονοπωλούν το ενδιαφέρον του ευρύτερου κοινού, επισκιάζοντας κάθε άλλο αρχαιολογικό εύρημα. Στη νεοελληνική παιδεία ο αρχαίος ελληνικός κόσμος συρρικνώνεται σχεδόν στον πέμπτο και τον τέταρτο π.Χ. αιώνα.

8. Η ΑΝΑΚΑΛΥΨΗ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ

* Το κεφάλαιο αυτό βασίζεται σε τρεις βιβλιοπαρουσιάσεις, που δημοσιεύτηκαν στη «Βιβλιοθήκη» της *Ελευθεροτυπίας* στις 4-12-98, σ. 3, στις 13-10-00, σ. 11 και στις 30-3-01, σ. 12-3. Η πρώτη με τίτλο «Από τον Μάρκο Αυρήλιο στον Μωάμεθ: Η αρχαιότητα ήταν ακόμα εκεί» σχολίαζε την ελληνική έκδοση του βιβλίου του Peter Brown, *Ο κόσμος της ύστερης αρχαιότητας 150-750 μ.Χ.* (1971), μτφρ. Ελένη Σταμπόγλη, επιμ. Ευανθία Σύρμου-Δήμος Κουβίδης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998. Η δεύτερη με τίτλο «Το τέλος της αρχαιότητας» σχολίαζε την ελληνική έκδοση του βιβλίου της Averil Cameron, *Η ύστερη ρωμαϊκή αυτοκρατορία* (1993), μτφρ. Ιωάννα Κράλλη, Καρδαμίτσα, Αθήνα 2000. Και η τρίτη με τίτλο «Τα δομικά υλικά της ύστερης αρχαιότητας» σχολίαζε την έκδοση του βιβλίου του Peter Brown, *Η δημιουργία της ύστερης αρχαιότητας* (1978), μτφρ. Θεοδόσης Νικολαΐδης, γλωσ. επιμ. Άννα Περιστέρη, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 2001. Στα θέματα αυτά επανέρχομαι με συντομία και από άλλη σκοπιά στο κεφ. 9 παρακάτω. Οι βιβλιοκρισίες αναδημοσιεύονται εδώ σε μια σύνθεση με αρκετές αλλαγές και σημειώσεις.

1. Για τον όρο αυτό βλ. παρακάτω.
2. Για τον Ντρούζεν πβ. όσα σημειώνω στο κεφ. 3.
3. Βλ., για παράδειγμα, F. G. B. Millar, *The Roman Empire and its Neighbours*, Λονδίνο 1967.
4. Το κενό αυτό καλύπτει σήμερα σε σημαντικό βαθμό η εκτενής μελέτη του Frank R. Trombley, *Hellenic Religion and Christianization c. 370-529*, 2 τ., Βοστώνη και Λέιντεν 2001.
5. Για το ζήτημα αυτό βλ. αναλυτικότερα Peter Brown, *Power and Persuasion in Late Antiquity: Towards a Christian empire*, Μάντισον 1992 και *Authority and the Sacred: Aspects of the Christianisation of the Roman world*, Κάιμπριτζ, Νέα Υόρκη και Μελβούρνη 1995.
6. Δύο από τις σημαντικότερες μελέτες με τίτλους «Η ανάδειξη και η λειτουργία

του αγίου στην ύστερη αρχαιότητα» (1971) και «Πόλη, χωριό και άγιος: Η περίπτωση της Συρίας» (1976) αναδημοσιεύτηκαν στον τόμο *Η κοινωνία και το άγιο στην ύστερη αρχαιότητα*, μτφρ. Αλεξάνδρα Παπαθανασοπούλου, Αθήνα 2000, σ. 111-58, 159-70. Σημειώνω πάντως ότι η μετάφραση των τίτλων είναι ανακριβής: ο Μπράουν δεν αναφέρεται αποκλειστικώς στους «αγίους» αλλά στους «θείους άνδρες», επειδή θέλει ακριβώς να συνδέσει παράλληλα φαινόμενα του ελληνικού και του χριστιανικού κόσμου.

7. Peter Brown, *The Body and Society: Men, women and sexual renunciation in early Christianity*, Λονδίνο και Βοστόνη 1988.
8. Peter Brown, *The Rise of Western Christendom: Triumph and diversity A.D. 200-1000*, Οξφόρδη 1996.
9. Βλ. την αποτίμηση του έργου του, καθώς και τους στοχασμούς του ίδιου 25 χρόνια μετά την έκδοση του βιβλίου, στο *Symbolae Osloenses* 72, 1997.
10. Βλ., για παράδειγμα, Glen W. Bowersock, *Ο ελληνισμός στην ύστερη αρχαιότητα*, μτφρ. Μαίρη Γιόση, επιμ. Αντιγόνη Φιλιπποπούλου, Αθήνα 1996.
11. Περισσότερα για το θέμα αυτό βλ. στο Παράρτημα που ακολουθεί.
12. Βλ., για παράδειγμα, Peter Garnsey και Caroline Humfress, *The Evolution of the Late Antique World*, Καίμπριτζ 2001.
13. Την άποψη αυτή υποστήριξε ο E. R. Dodds στο σημαντικό του βιβλίο *Εθνικοί και χριστιανοί σε μια εποχή αγωνίας: Από τον Μάρκο Αυρήλιο ως τον Μ. Κωνσταντίνο* (1965), μτφρ. Κώστας Αντύπας, Αθήνα 1995, με το οποίο ο Μπράουν συνεχώς διαλέγεται.
14. Βλ. Peter Brown, *The Cult of the Saints*, Λονδίνο 1981.
15. Ο μεταφραστής τούς θέλει «ιερούς άνδρες», που δεν είναι βεβαίως λάθος. Αλλά αφού το λεξιλόγιο της εποχής μπορεί να μας δανείσει τον κατάλληλο όρο, δεν έχουμε λόγο να τον αντικαταστήσουμε.
16. Για το ζήτημα αυτό βλ. αναλυτικότερα τη βιβλιοκρισία του Brown στο έργο του Robert Browning, *The Emperor Julian* (1977), αναδημοσιευμένη στον τόμο *Η κοινωνία και το άγιο στην ύστερη αρχαιότητα*, μτφρ. Αλεξάνδρα Παπαθανασοπούλου, Αθήνα 2000, σ. 91-109.
17. Πρόκειται για τη σειρά των εκδόσεων Fontana, την οποία διευθύνει ο ιστορικός Oswyn Murray. Σημαντικό και με πολύ καλή τεκμηρίωση είναι και το γερμανικό εγχειρίδιο του A. Demandt, *Der Spätantike*, Μόναχο 1989, στη σειρά Müllers Handbuch des Altertumswissenschaft. Άλλο εγχειρίδιο με νέες ιδέες είναι των Peter Garnsey και Caroline Humfress, *The Evolution of the Late Antique World*. Σε τελείως άλλη κλίμακα υπάρχουν σήμερα δύο τόμοι αφιερωμένοι στην ύστερη αρχαιότητα του συλλογικού έργου *Storia di Roma*, που επιμελήθηκαν ο Arnaldo Momigliano και ο Andrea

- Schiavone, *L'Età tardoantica*, τ. 1 και 2, Τορίνο 1993 και δύο νέοι τόμοι της *Cambridge Ancient History*, ο 13ος (1998) με επιμέλεια της Cameron και του Garnsey και ο 14ος (2001) με επιμέλεια της Cameron, του Bryan Ward-Perkins και του Michael Whiby.
18. J. B. Bury, *A History of the Later Roman Empire from Arcadius to Irene (395 A.D. to 802 A.D.)*, 2 τ., Λονδίνο 1889, επανέκδοση, Άμστερνταμ 1966. Πβ. το έργο του Ernst von Stein (1891-1945), *Geschichte des spätromischen Reiches, I*, 284-476 n. Chr., Βιέννη 1928, βελτιωμένη γαλλική έκδοση *Histoire du Bas-Empire*, τ. 1 (284-476), σε δύο μέρη, επιμ. J. R. Palanque, Παρίσι 1959 και τ. 2 (476-565), γραμμένος στα γαλλικά και δημοσιευμένος μεταθανάτια από τον Palanque, Παρίσι 1949. Ο γαλλικός όρος απαντά ήδη το 1757 στο έργο του Charles Lebeau, *Histoire du Bas Empire*.
 19. J. B. Bury, *History of the Later Roman Empire from the death of Theodosius I to the death of Justinian*, Λονδίνο 1923, επανέκδοση Νέα Υόρκη 1957. Ο ιστορικός εξηγεί ότι περιόρισε το χρονικό εύρος της μελέτης του, για να ανοιχτεί περισσότερο στο δυτικό τμήμα της αυτοκρατορίας και να καλύψει αναλυτικά τις επιχειρήσεις του Ιουστινιανού στη Δύση.
 20. A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire 284-602: A social, economic, and administrative survey*, 3 τ., Οξφόρδη 1964, επανέκδοση 2 τ., Βαλτιμόρη 1986. Βλ. και την επιτομή του ίδιου, *The Decline of the Ancient World*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1966, το οποίο είναι ενταγμένο στη σειρά των εκδόσεων Longman «Γενική ιστορία της Ευρώπης», την οποία διηύθυνε ο ιστορικός Denys Hay.
 21. Edward Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* (αρχική έκδοση σε 6 τ. από το 1776 έως το 1788), επιμ. J. B. Bury, 7 τ., Λονδίνο 1909-1914. Σήμερα υπάρχει νεότερη έκδοση του David Womersley, 3 τ., Λονδίνο 1994, η οποία αξιοποιεί με διαφορετικό τρόπο το υλικό του Γίββωνα.
 22. Στα έργα του Μπιούρυ περιλαμβάνονται μια ιστορία της Ελλάδας έως το θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου, μια ιστορία της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας από τη θεμελίωσή της έως τον Μάρκο Αυρήλιο, μια ιστορία της ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας από την Ειρήνη έως τον Βασίλειο Α΄ και ένα συμπλήρωμα το οποίο αρχίζει με τον Βασίλειο Β΄ και φθάνει έως τον Ισαάκιο Κομνηνό.
 23. Ο τόμος αυτός, που εκδόθηκε το 1993, είναι ενταγμένος στη ιστορική σειρά των εκδόσεων Routledge για τον «Κλασικό πολιτισμό».
 24. Βλ. επίσης Peter Brown, *Augustine of Hippo: A biography*, Λονδίνο 1967.
 25. Το συμπέρασμα αυτό, που το επαναλαμβάνουν πολλοί ιστορικοί, το είχε βγάλει πρώτος ο Γίββων.
 26. Το Παράρτημα αυτό πρωτοδημοσιεύτηκε στην *Ινδικτο* 5, 1996, σ. 73-9. Αναδημοσιεύεται εδώ με μικρές διορθώσεις, συμπληρώσεις και βιβλιογραφικές προσθήκες.
 27. Μπαίνει κανείς στον πειρασμό να αποδώσει τις βασικές επιλογές στη διαμόρ-

φωση του «κανόνα» που κυριαρχεί σήμερα στους αλεξανδρινούς γραμματικούς. Αυτό είναι πάντως μερικώς μόνον ορθό· αρκεί να θυμηθούμε ότι οι αλεξανδρινοί «εξέδιδαν», μεταξύ άλλων, τους λυρικούς ποιητές, οι οποίοι σχεδόν εξαφανίστηκαν στους επόμενους αιώνες.

28. Βλ. το κεφ. 3 παραπάνω.
29. Βλ., για παράδειγμα, Peter Kingsley, *Αρχαία φιλοσοφία, μυστήρια και μαγεία: Ο Εμπεδοκλής και η πυθαγόρεια παράδοση* (1995), μτφρ. Φώτης Τερζάκης, Αθήνα 2001.
30. Η ιστορία του πρώιμου χριστιανισμού εξετάζεται σήμερα στο εσωτερικό των γενικότερων θρησκευτικών και πνευματικών εξελίξεων της αρχαιότητας· βλ., για παράδειγμα, Robin Lane Fox, *Pagans and Christians*, Νέα Υόρκη 1986.
31. Νέα ώθηση στην έρευνα έχει δώσει ο περίφημος πάπυρος του Δερβενίου.
32. Βλ. παραπάνω.
33. Peter Brown, *The World of Late Antiquity*, Λονδίνο 1971, μτφρ. Ε. Σταμπόγλη, *Ο κόσμος της ύστερης αρχαιότητας*, Αθήνα 1998. Ακολούθησε η μετάφραση και άλλων δύο σημαντικών βιβλίων του ίδιου συγγραφέα: *The Making of Late Antiquity*, Καίμπριτζ (ΗΠΑ) και Λονδίνο 1978, μτφρ. Θεοδοσής Νικολαΐδης, *Η δημιουργία της ύστερης αρχαιότητας*, Αθήνα 2001, και *Society and the Holy in Late Antiquity*, Λονδίνο 1982, μτφρ. Αλεξάνδρα Παπαθανασοπούλου, *Η κοινωνία και το άγιο στην ύστερη αρχαιότητα*, Αθήνα 2000. Για τον Μπράουν, εκτός από όσα σημειώνω παραπάνω, βλ. και κεφ. 9 παρακάτω.
34. Το βιβλίο της Averil Cameron, *The Later Roman Empire* (1993), το οποίο θα μπορούσε επίσης να παίξει το ρόλο χρηστικού εγχειριδίου, μεταφράστηκε το 2000 από την Ιωάννα Κράλλη.
35. Πβ. Glen W. Bowersock, *Ο ελληνισμός στην ύστερη αρχαιότητα* (1990), μτφρ. Μαίρη Γιόση, επιμ. Αντιγόνη Φιλιππούλου, Αθήνα 1996 και Ζαν Σιρινελί, *Τα παιδιά του Αλεξάνδρου: Ελληνική γραμματολογία των ελληνιστικών, των ρωμαϊκών χρόνων και της ύστερης αρχαιότητας* (1993), μτφρ. Σοφία Μπίνη-Σωτηροπούλου, Αθήνα 2001.
36. Στις μεταφράσεις περιλαμβάνω και την ελληνική έκδοση του βιβλίου της Πολύμνιας Αθανασιάδη, *Ιουλιανός: Μια βιογραφία*, Αθήνα 2001. Άξια μνείας είναι επίσης η σειρά «Ύστερη Αρχαιότητα» των εκδόσεων Κατάρτι που διευθύνει η Αθανασιάδη.
37. Α.-Φ. Χριστίδης (επιμ.), *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας*, Θεσσαλονίκη 2001.
38. Βλ. όσα σημειώνω στο κεφ. 2 παραπάνω.